

առանձին շահը դիտելով՝ քիչով շատացեր է, 40 տարի զոհթէ անդադար աշխատելով, և միշտ զովելի, արգար և ճարպիկ վկայուեր է. վկայութիւն՝ որ շատ աւելի փառաւոր է քան մեր վաճառականաց ի վենետիկ շահածն և կորուսածն: Ինքն իսկ Անտոն այսպէս կը մտածէր, ըստ վկայութեան իր որդւոյն՝ վերջին աղերսագրին մէջ, թէ՛ փառաւոր մահ կը համարէր իր աշխատութեանց ժառանգ և երախտաւոր թողուլ իր զաւակները. (Si riputò di morir glorioso con lasciarme con cinque altri miei fratelli heredi et benemeriti delle sue fatiche). Միայն թէ կը վայելէր որ այսպիսի Հայ մի, որուն արդիւնքը կը թողում զատելու ընթերցողաց, ինչպէս իր կենդանութեան ատեն, անկէ վերջ ալ ծանօթ և զարմանալի ըլլար այն քաղաքացեաց, որոց՝ նախ օտարական յետոյ քաղաքակից ըլլալով՝ այնչափ երախտաւոր և բարերար եղաւ. բայց եթէ վենետիկ միայն իրենց մոռացեալ Դիւանաց մէջ կը պահեն Անտոնի յիշատակը, ասոր ազգայինք 300 տարի վերջը իբրեւ յարութիւն տալով և եռադարեան յորեչեան համարելով իր մահուան թուականին (1594—1894), անմոռաց տւանդեն զայն իր և մեր հայրենեաց:

Շարայարելի

ՀԱՅ ԼԵՁՈՒԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՅԵՒՐՈՊԱ

(Shu Իէջ 109)

ՋՐՊԵՏ երեք տարուան արձակուրդի հրամանէն ետքը չդառնալով ի Փարիզ, իր փոխանորդն Պաւղոս Էմիլ Լըվայեան տը Ֆլորիվալ (Levailant de Florival) 1830 սեպտ. 4 հրամանագրով մը հայ լեզուի ուսուցիչ զրուեցաւ: Հրովարտական դպրոցին (Ecole des Chartes) ու յետոյ Արեւելեան կենդանի լեզուաց վարժարանին մէջ իր ուսմանց ընթացքն աւարտած էր (1824—23), ու 1831ին համառօտ գրութեք մը հրատարակած հետեւեալ խորագրով. « Ուղղափառ Հայոց դէմ 1828ին ի Էդուանդինուպոլիս տրուած հալածանաց պատմութիւն » . (Exposé des persécutions exercées en 1828 à Constantinople contre les catholiques Arméniens:

Հրատարակեց դարձեալ երկուսասաներորդ դարու հեղինակ՝ Միխիթարայ Գօշի առական գաղղիական թարգմանութիւնն, ու Միխիթարեան ուխտին հիմնարկութեանն ու նպատակին վրայ համառօտ երկասիրութիւն մը: Փափաքելով ուղեւորութիւն մը ընել ի Հայաստան, 1834ին արձակուրդի հրաման ինչորեց. բայց վենետիկոյ սրբոյն Ղազարու կղզիէն անդին առաջ չերթալով, հոն քիչ մը ատեն զեղբրեցաւ հայկական ուսումը կատարելագործելու դիտ-

մամբ. և այն առթիւ՝ Մխիթարայ նւխտին՝ իբր ուսումնական անձ յօղացաւ Բացակայութեանն ժամանակ՝ փոխանորդ զրաւ զԷլզինէոս Պորէ, և որոյ վըրայ քիչ ետքը առիթ պիտի ունենանք խօսիլ։ 1836ին հրատարակեց Մովսիս Խորենացոյ պատմութեան զաղղիարէն թարգմանութիւն մը, պակասաւոր ու շատ անհարողատ. այնպիսի որ բռնագատուեցաւ անհետ ընել զայն՝ վերցընելով ի վաճառմանէ. ու 1841ին հայերէն բնագրով ու զաղղիարէն բնութեւնաբոյն թարգմանութեամբ նոր հրատարակութիւն մը ընել ի Ս. Ղազար, իրեն աջակից ունենալով զՓարբիէլ վարդապետ Այվազովսքի։ Ասիական օրագրին մէջ քանի մը մանր յօդուածներ տալէն ետքը, 1843ին ի լոյս ընծայեց զգաղղիարէն թարգմանութիւն Էդըբայ Կոլբասցոյ « Ընդդէմ աղանդոց » երկասիրութեան, որ հինգերորդ դարու յայտնի մատենագիր է և աշակերտ սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ։ Այլ թարգմանութեան մէջ ալ կը թերանայ ի ճշգրտութենէ, ինչպէս յԱրևելեան հանդէս ուսումնաթերթի ցոյց տուաւ Արման տը Վիկերինգ (de Wiekering) ի հատորն հինգերորդ յ'էջ 207—216։ Եւ յիրաւի, թարգմանիչն շատ տեղ չիմանալով մատենաւորին միտքը՝ սխալ իմաստներով խեղաթիւրեր էր անոր խօսքերը։

Տը Ֆլորիւլ Լըվայեան մեռաւ ի 1862. և յաջորդեց զնա ի պաշտամանն Տիւլորէի, որ քսան տարի անընդհատ զբաւեց հայ լեզուի ուսուցչութեան պաշտօնը։

Գաղղիոյ Դուլուզ քաղաքը ծնած էր նա ի 1807, և առջի բերան Ղըպսի լեզուի ուսումնասիրութեամբ պարապած. 1838ին Անգղիա ղրկուեցաւ եգիպտական արձանաց ուսումնական հետազօտութեան։ Այդ պարապմանց միջոյ բազմաթիւ ձեռագրաց հանդիպելով մալայերէն և ճաւայերէն լեզուներով, փափաք և միտք ունեցաւ այդ լեզուաց ուսմամբ պարապիլ, և 1840ին դառնալով ի Փարիզ, հրաման ընդունեցաւ անոնց դասախօսութիւնն ընել Արևելեան լեզուաց դպրոցին մէջ (1844)։ Գիտակ էր նա արաբ, հայ և ռուս լեզուաց։ Այդ վերջինին ուսումը անհրաժեշտ էր հայերէնի հետամուտ արեւմտեան բանասիրաց համար, զի հայերէնի նկատմամբ շատ պրուածներ կան այդ լեզուով։

Տիւլորէի գրուածներէն զանոնք միայն յիշատակելով զոհ ըլլանք, որոնք Հայաստանի պատմութեան և մատենագրութեան կը վերաբերին. և որ միայն բաւական են յարգարացընել Ռբնանի գովեստը՝ զոր տուաւ նմա Ասիական ընկերութեան 1882 տարւոյն յունիս 30 գումարման ատեն. « Արդի արեւելագիտաց մէջ սակաւք միայն կրցեր են Տիւլորէի նման իրենց բովանդակ կեանքը նուիրել այդ ուսումնասիրութեան »։

Տիւլորէի նախնական փոյթն եղաւ խաչակրաց արշաւանաց ժամանակի հայ պատմչաց հետազօտութիւնն։ Դեռ նոր ծանօթացուցեր էր Զրպետեանն Մեսրոպայ երիցու գրուածքը նկատմամբ մեծին Ներսիսի վարուց, Մատթէի Ուռայեցոյ ժամանակագրութիւնն, և Ներսիսի Շնորհալոյ 1152ի շարագրած ողբը Էդեսիոյ առման վրայ, յորում անձնադրութիւն տուած էր քաղաքին՝ ողբալով իր թշուառութեանց վրայ։

Հրատարակեց Տիւրքիէ ի 1850 Մատթէի Ուռնայեցոյ առաջին խաչա-
կրաց արշաւանաց պատմութիւնն (Ը + 108 էջ), և 1858ին նոյն հեղինա-
կին ժամանակագրութիւնը (952—1036), և որոյ շարունակութիւնն երկաթի-
րած է Գրիգոր Երէց (մինչ ի 1162 թիւ Փրկչին)։ Իսկ 1869ին տպագրու-
թեան լոյս տեսաւ նորա զլիաւոր աշխատասիրութիւն, և էր «Հաւաքումն
խաչակրաց պատմիչաց. Հայկական վաւերականաց հատոր առաջին»։ (Re-
cueil des historiens des Croisades. Documents arméniens, publié
par l'Académie des Inscriptions et Belles — Lettres)։ Այս մեծ
աշխատասիրութեան վրայ հետեւեալ կերպով կը խօսի Է. Ռենան Ասիական
ընկերութեան տարեկան Տեղեկագրին մէջ ի ժողովի զումարելոյ ի 25 յու-
նիս 1870. «Թառաջաւան մը, կ'ըսէ, գործածած վաւերականաց վրայ. ընդ-
արձակ ներածութիւն փոքր Հայոց թագաւորութեան և Կիլիկիոյ վիճակին վը-
րայ՝ ի ժամանակի խաչակրաց. ի սկիզբն զրոցն զրուած են ազգագրական և
տոհմաբանական ցուցակներ. և յետոյ պատմագիրքն Մատթէոս Ուռնայեցի,
Միքայէլ ասորի, Ներսէս Լամբրոնացի, և ուրիշներ, հայերէն բնագրով և
գաղղիերէն թարգմանութեամբ։ Թաւելուած մ'ալ Լուսինեանց թագաւորութեան
պատմութեան, այն ժամանակին որոյ նկատմամբ քիչ են հայկական վաւերա-
գիրք։ Կը վերջնայ հատորն չորս հրովարտակաց արևատիպ նմանահանու-
թեամբ, և զրոսկան՝ պատմական և աշխարհագրական ցուցակներով։ Գրուած-
քիս (գեռ անտիպ) երկրորդ հասորը պիտի բովանդակէր հրովարտակներ, քա-
հանայապետաց կոնսթանտին, գրամներ, նկատողութիւններ, արձանագրութիւնք՝
որ կը պատկանին Հայոց ազգի այն պատմութեան՝ որոյ կեդրոնն էր Սիս
քաղաք »։

Ռուս լեզուի գիտութեամբ ու Էմինեան Մկրտչի հետ ունեցած թղթա-
կցութեամբ կրցաւ Տիւրքիէ Լազարեան ուսումնարանի տեսչութեան ու հոգա-
բարձութեան հետ շարունակեալ յարաբերութեան մէջ ըլլալ։ Նոյն ուսում-
նարանի վրայ տեղեկութիւն մը հրատարակեց ի 1855 յԱրևելեան հանդիսի
(Նոր շար, Հատ. Գ. 438—450, ու 1858ին յԱսիական օրագրի (Շար
Ե, Հատ. ԺԱ 476—479) մահազոյժ կենսագրական մը Լազարեան Յով-
հաննու կ'ումսին վրայ. որ նոյն տարւոյն փետրուար 18ին վախճաներ էր ի
Պետրպուրգ ։

Տիւրքիէի կարեւորագոյն թարգմանութիւններէն մէկն է՝ ուսէ ի գաղղիա-
կանն՝ հետեւեալ խորագիրն ունեցող փոքրիկ բայց հետաքննական գրուածք
մը. «Պատմութիւն, վարդապետութիւն, աւանդութիւնք և պատարագամա-
տոյց արևելեան հայկական եկեղեցոյ»։ (Histoire, dogme, traditions,
et liturgie de l'église arménienne orientale). որոյ այլևայլ տպա-
նքութիւնք եղան ի փարիզ։ Այս փոքրիկ գրուած, որ Լազարեան ուսումնա-
րանի սեպհականութիւն է, կը պարունակէ զամսոտ պատմութիւն եկեղե-
ցոյն Հայոց, անոր հաւատոյ դասնութիւնն՝ զոր յօրինած է Շնորհալի հայ-
բապեան Ներսէս, զպատարագամատոյց, և այլ տեղեկութիւններ նկատմամբ

բուրբ խորհրդոց, նուիրապետութեան, քահանայական սպասուց և հանդերձից, և այլն:

Հանդես երկուց աշխարհաց (Revue de deux mondes) ուսումնասիրութիւն մէջ ալ 1856ին հրատարակեց Տիւրքիէ (Իր տարի, Հատ. 2, 209—255) երկար ու հմտական հատուած մը « Հայկական բնկերութիւն յինն-կտաններորդ դարու, և իր քաղաքական, կրօնական ու մատենագրական դիրքը ». La Société Armenienne au XIX Siècle, sa situation politique, religieuse et littéraire). Այս հատուածին իբրու շարայարութիւն կրնայ համարուիլ նոյն խորագիրը կրող հատուած մը, հրատարակեալ ի 15 յունիսի 1867, ի Մկրտչէ Պ. Տատեան. (Հանդես երկուց աշխարհաց, 11-է տարի, Հատ. 69, 903—928):

Սոյն քիտնական հայագէտ ուրիշ բազմաթիւ յօդուածներ ալ հրատարակած է նոյն ուսումնասիրութիւն մէջ ժամանակակից քաղաքականութեան վրայ, մանաւանդ ռուսականին ի կովկասեան գաւառ, ինչպէս նաև ուրիշ նիւթոց: 1858, 15. ապրիլ թերթին մէջ տեղեկութիւն մը տուաւ խոտաբաշեի հայ տուա բառոցոց վրայ: Քանի մը տարի յառաջ ալ նոյն հանդիսին մէջ հատուած մը հրատարակեւ էր « Փոքր Ասիա, ըստ ռուս ուսման ուղեորի ». (L'Asie Mineure d'après un voyageur russe). Ասիական օրագրին մէջ ալ (Շար վեցերորդ, հատոր ԺԳ) թարգմանեց ի հայէ յաշխարհաբութեւ Ալիշան Հ. Ղեւոնդի ղզուխան որ յաղագս « Տեղագրութեան Հայոց Մեծաց »: Իսկ Փոքուն Հայոց վրայ ցուցեր էր նոյն ամսագրին մէջ (Շար վեցերորդ, հատ. Թ) թէ ո՛րպիսի օգտակար է Սարգիսեան Հ. Ներսիսի տրբապիղոնեցոյ՝ տեղագրական երկասիրութիւնն որ 1843էն ց՝ 1853 ուսումնական ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի Հայաստան: — Ասիական օրագրին՝ շար հինգերորդ, հատոր ԺԷին մէջ (377—437) հրատարակեց Տիւրքիէ, « Ուսումնասիրութիւն ի վերայ քաղաքական, կրօնական և վարչական կարգաւորութեան թագաւորութեան Փոքուն Հայաստանի, Etude sur l'organisation politique, religieuse et administration de Royaume de la Petite Arménie). որոյ շարունակութիւնն և վերջ՝ ի հատորն ԺԸ 289—357: Արեւելեան Հանդես ամսագրին 1858 տարւոյն մէջ հատուած մը ունի այս խոբագրով. « Պատմութիւն Խաչակրութեանց ըստ հայ ժամանակագրաց. (Histoire des Croisades d'après les chroniques arméniennes), 169—184) Ուրիշ հատուած մ'ալ. « Վաճառականութիւն, սակ մաքսատանց և քաղաքական պայման օտարականաց ի թագաւորութեան Փոքուն Հայաստանի ի միջին դարս ». (Commerce, tarif des douanes et condition civile des étrangers dans le royaume de la Petite Arménie au moyen âge): ի հատորն ութերորդ նոյն հանդիսի (277—287, 350—366):

Պատմական ուսմանց նկատմամբ՝ Տիւրքիէ գո՛ր չեղաւ միայն Խաչակրաց ժամանակին վերաբերութեամբ զբաղելով: Իր մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ ըրաւ Մոզուլաց ժամանակը. ու 1858ին հրատարակեց Ասիական

ըագրին՝ հինգերորդ շար, մետասաներորդ հատորին մէջ. « Մոզլէք՝ բառ հայ պատմաց , հատուածք թարգմանեալք ի սկզբնադրացն՝ (Les Mongols d'après les historiens arméniens: fragments traduits sur les textes originaux. 192—255, 426—473, 481—508). Եւ եւ քաղուածքս ի պատմագրութենէ Կիրակոսի Փանձակեցոյ: Շարունակութիւնն, որ հաւաւած է ի զորո Վարդանայ պատմիչի, հրատարակուեցաւ ի հատորն ԺԶ հինգերորդ շար (273—322): Արդէն 1848էն ի վեր Տիւրքիէ յժԲ հատորն չորրորդ շարի թարգմաններ ու հրատարակեր էր հատուածս ի Միխայելէ աւորոյ, ի թագաւորութենէ Յուստինոսի Ա. մինչև ցթագաւորութիւն Լեւոնի Գ. Խսարացոյ (573—717):

1867ին երբ Եւարիստ Բրիստոմ ուսերենէ թարգմանեց Ք. Պատկանեանի մէկ երկասիրութիւնը, « Քննութիւնք ի վերայ կազմաւորութեան հայ լեզուի» (Recherches sur la formation de la langue arménienne), Տիւրքիէ շատ ընտիր բանասիրական ծանօթութիւններ աւելցուց, ամենապարզ բացատրութեամբ հայկական լծորդութեանց զրութեանը: Գիտնոց կոչուած (Journal des savants) օրագրին մէջ քննադատեց Վ. Լանկուայի հրատարակած հայ պատմագրաց հաւաքումը:

Տիւրքիէ մեռաւ ի 21 դեկտ. 1881: Մահուընէն քիչ յառաջ կը պատրաստուէր ի հրատարակութիւն Ստեփաննոսի Տարոնեցոյ կամ Ասողկան ընդհանուր պատմութեան զազդիական թարգմանութեան: Առջի երկու գրքերը արդէն պատրաստ էին սպազութիւն, և հրատարակուեցան առ Լըռուի ի 1883: Շատ հետաքննական եւ ծանօթութիւններն որովք զարգարեց և ճոխացոյց Տիւրքիէ այն թարգմանութիւնը, և իր քաջածանօթ խորունկ հմտութիւնը կը ցուցնեն: Թարգմանութեանն բնագիր ընտրած է փարիզու ազգային մատենադարանին մէջ գտնուած զրչագիր մը, և ուրիշ մը որ կը պահուի ի Սուրբ Ղազար Մխիթարեանց, բաղդատելով Էջմիածին գտնուածին հետ, զոր ի 1857 հրատարակեց Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց ի փարիզ, և ուսերէն թարգմանուեցաւ և հրատարակուեցաւ ի Միկտչէ Էմինեան (ի Մոսկուա, 1864): Տիւրքիէ յաջորդն յուսուցչութեան հայերէն լեզուի՝ Ա. զիւստ Գարրիէր կը պատրաստէ հիմա զթարգմանութիւն երրորդ և վերջին գրոցն: Այս մասը պիտի բովանդակէ զմանրամասն կենսագրութիւն և զգրատարական արդիւնս Տիւրքիէ:

Գարրիէր ծնած է ի Լիւնըռէյ (ի Ստորին Սէյն) և իր (բողոքական) աստուածաբանական ուսմանց ընթացքն կատարած է ի Ժընէւ, և Սթրասպուրկի աստուածաբանական ուսուցչաց կանառին առջև (faculté) բանամոցութիւն մը ըրած է « Պատմական և քննադատական հետազոտութիւն ի վերայ Ժամանակի մարգարէութեան Ամբակումայ » խորագրով: (Etude historique et critique sur l'époque de la prophétie d'Habakuk). Յետոյ բարձրագոյն ուսմանց զարդոցն մէջ երկրորդական ուսուցիչ (répétiteur) անուանեցաւ, ու 1873ին քարտուղար—մատենապետ արեւելեան կենդանի լեզուաց

գարոցին, և որոց գրատունը ճոխացուց և կարգի դրաւ՝ քսան հազարի հաս-
ցընելով հոն ամփոփուած մատենից թիւը : — Հայկական աստուածաշունչ գը-
րոց թարգմանութեան մէջ պահուած Յովսէփայ ու Ասանէթի պատմու-
թեան, ի կարգէ անհարազատ գրոց, գաղղիական թարգմանութիւնն բրաւ և
հրատարակեց ի 1886 (Nouv. Mél. Orientaux. 477—513), Չոհրա-
պեան՝ իր 1805ին հրատարակած աստուածաշունչ գրոց տպագրութեան մէջ՝
իբրեւ յաւելուած դրեւ էր նաեւ զ'Եզր շորորդ, և յառաջաբանին մէջ կը ծա-
նուցանէր որ ուրիշ անվաւեր և ոչ հարազատ գրոց ձեռագիրք ալ կը գտնու-
էին իր քովը, ինչպէս Մահ երկոտասան մարգարէից, կտակը երկոտասան
նահապետաց, և Պատմութիւն Յովսէփայ Գեղեցկի և Ասանէթի : Այս գը-
րոց՝ դեռ մէկն ալ հրատարակուած չէ. և սակայն ի ժամանակագրութեան
Մխիթարայ Այրիւմանեցւոյ, զոր էմին ի 1870 հրատարակեց ի Մոսկուա և
ի 1867 Պատկանեանն ի Պետրպուրգ, յայտնապէս կը տեսնուի թէ կար
անոնց խմբագրութիւնն յերկոտասան դարու : Չոհրապ միայրը դրած էր եր-
կոտասան նահապետաց կտակներն ու Յովսէփայ և Ասանէթի պատմութիւնն
տպագրել, և օրինակն ալ արդէն պատրաստած էր տպագրողին յանձնելու :
Գարրիէր այն օրինակը ձեռք ձգելով, գաղղիարէն թարգմանութեամբ հրա-
տարակեց : Այս մանրամասն տեղեկութիւնները մէջ բերելնուս նպատակն է,
որ ինչպէս բանիբուն հրատարակիչն իրաւամբ կ'ենթադրէ, սուրբ գրոց այլ
և այլ անյայտ կամ անվաւեր մասունք, որք յառաջագոյն թարգմանուած են
ի հայ և հիմայ շատերն կորսուած, կրնան դեռ եւս թաքուն պահուած ըլ-
լալ ի խորշ աստուածաշունչ գրոց և մատենադարանաց, ուստի և հնասէրք
պէտք է ետեւէ ըլլան անոնց գիւտին և հրատարակութեանը, յորոց մեծա-
պէս պիտի օգտուի սուրբ գրոց գիտութիւն :

Գարրիէր հրատարակեց դարձեալ զքնագիր և զթարգմանութիւն արձանա-
գրութեանց հայկական նշխարատուփի մը որ ի Վասիլէսքի հաւաքման. (Mél.
Or. 1883, և Ազգային տպագրատուն ի փարիզ ի 52 էջ) : Մեծապէս
հետաքննական է այս արձանագրութիւն, և է ոտանաւոր եղերերգութիւն մը ի
վերայ առմանն Հոռմկլայի ի Մէլիք-Աշրաֆ սուլթանէն Եգիպտոսի (1293).
Սկիւտայի վանաց մէջ յօրինուած կ'երեւնայ, առ թագաւորութեամբ Հիթմոյ
(1289—1307) :

Հայ լեզուի ուսման հետամուտ գաղղիացի աշակերտաց համար մեծ ծառա-
յութիւն մատուց Գարրիէր, Լաւեր զերմանացւոյն հայ-դասական լեզուի քե-
րականութիւնն թարգմանելով ի լեզու գաղղիացեաց, յաւելուածով համառօտ
բառադրոց և ծաղկաբաղ հաւաքման մը : Հրատարակուած ի փարիզ առ Մէ-
զոննէօլի 1884 : — Միկրաշի էմին յոբելինի առթիւն ալ՝ հին բառգիրք
մը հրատարակեց Գարրիէր՝ ի լատին և ի հայ, որոյ խորագիրն « Բանք կամ
խօսք Հայոց » (Verba seu dictiones Armenorum) ի փարիզ, 1880 :
Այս համառօտ բառգիրք գտնուեցաւ սրբոյն Հերոնիմեայ մէկ քանի գրուած-
ներն ամփոփող գրչագրի մը մէջ, գրուած Քրիստոսի 900 թուականին,

և Օթէոն քաղաքին կղերանոցի մասենագարանին մէջ կը պահուէր, և զոր զըտաւ գաղղիացիին Օմնն : Պատուական ու հետաքննութեան արժանաւոր գիւտ մը , որովհետեւ տասներորդ դարէն յառաջ հայկական առողջանութեան վրայ դատաստան ու զաղափար մը կու տայ : Պաւղոս Տըլակարտ հայերէնագէտն՝ անոր կարեւորութիւնը կը ցուցնէ ի գերման ուսումնաթիւրիին Göttingische gelehrte Anzeigen, 1888 ի թերթն ութերորդ՝ յ'էջ 297, ու այլևայլ հետեանք կը հանէ , որ կը հաստատեն արդէն իրմէ յառաջագոյն յայտնած կարծիք 1853ին հրատարակած գրութեան մը մէջ Zur Urgeschichte der Armenier խորագրով . այսինքն՝ թէ սանսքրիտ հազագայինքն պն , կն , տն հայերէնին մէջ կը հնչուին տկար պ , կ , տ տառերով . և որովհետեւ նոյն տտեանն ալ կային պ , կ , տ , սանսքրիտի նոյն բազմապէս տառից տեղ , ջա , նացին տառից իրարու հետ շփոթութեան վտանգէն խուսափել՝ զնշելով փ , ք , ք ուժովներն . բայց այս փոփոխութիւնք մասնականք էին : Գրութիւնն արդէն իր հաստատութիւնն առած ըլլալով , խօսուած կամ աշխարհիկ լեզուին մէջ միայն մուտ գտին այս փոփոխութիւնք : Օթէոնի բառարանին մէջ կը գրուանէր պ = փ , կ = զ , գրերն՝ որով յայտնի կ'ըլլայ թէ այդ փոփոխմունք յառաջ հն քան զտասներորդ դար : Եւ յիրաւի , շատ աւելի հին են տառնք : Համոզուելու համար բաւական է դիտել թէ ի'նչ տառագարձութեամբ հայ բառերն կամ անունները կը հնչեն Հրեայք և Յոյնք : Նոյն իսկ հիմա զանազան զանազաւորաբառներու մէջ՝ անձայն կամ համր տառից հնչմունք շատ փոփոխութիւն կը կրեն . և բաւական չէ , օրինակ իմե , ըսելը թէ բեն տառը պեն կը հնչուի ի Տփսիս և Դեն ի Պոլիս , այլ պէտք է նկատել թէ ի'նչ պէս կը հնչուին միջին զաւառաբարբառաց մէջ : Այս դիտողութեան հետեւանքն այն կ'ըլլայ՝ որ զրաբար հայերէնին ենթադրեալ տառագարձութիւնն ոչ երբէք ձայնական կերպով կարող պիտի ըլլայ ներկայացընել մասնաւոր տեղոյ մը հնչումը . որով ամենայն ընդօրինակութիւն (transcription) կ'ըլլայ զրական և ոչ ձայնական :

Հոս կը լմնցընենք արեւելեան կենդանի լեզուաց դպրոցին մէջ հայ լեզուի ուսուցչաց շարք , որ իրարու յաջորդեցին , այսինքն Զրպետեան , Լրվայեան Տըֆթրիպալ , Տիւլորիէ և Գարրիէյ : Էլը մնայ մեզ խօսիլ հիմայ Սէն-Մարգէնի , Վիկտոր Լանկուայի , Պրսէի , Եւգինէոս Պորէի , Էւարիստ Բրիտոմի և Գատտերիպի վրայ :

Շաքայարելի